

O STARIM MEDITERANSKIM OGLAVLJIMA

GABRIELLA SCHUBERT
Istočno-Europski institut Univerziteta
Balkanološki odsjek
Berlin, Njemačka

UDK 391(497)
Izvorni znanstveni rad

Ovaj rad bavi se arhaičnim oglavljima Mediterana koja su se sačuvala u dalmatinsko-egejskom prostoru u tri formalne varijante: 1. u kupastim, relativno niskim dalmatinskim crvenkapama, 2. u belim, kupastim ili poluloptastim kapama Albanaca i 3. u crvenim ili mrkim, kupastim kapama (s kičankom ili bez toga) kod Makedonaca, Grka, Turaka i Muslimana u Bosni. Sve ove kape od pusta su derivati arhaičnih oglavlja koja su bila rasprostranjena u Mediteranskom području u preslovenskom, preistorijskom vremenu. Niska dalmatinska crvenkapa, koja se nosi u tradicionalnim nošnjama na jadranskoj obali od Istre preko Dalmacije i Hercegovine sve do Crne Gore, već je nekoliko puta bila predmet naučnih radova. U svim tim istraživanjima se konstatovala srodnost između kapa Ilira i kapa današnjih Dalmatinaca i Albanaca. Na bazi ponovnog bavljenja s ovim pitanjem autorica dolazi do zaključka da je konstatovanje ilirskog porekla pomenutih oglavlja problematično. Naučnici su ustanovili saglasnost samo u formama kapa, dok se materijal i uobličavanje starih znatno razlikuje od današnjih kapa. Pored toga potrebno je razmatranje ovih kapa u širem starobalkansko-mediteranskom kontekstu (kao šta na to ukazuje Nopcsa, 1925). Slične kape su naime nosili Grci, Dačani i Tračani - pre svega kao zaštitu pri određenim fizičkim radovima ili kao apotropejsko sredstvo u kontaktu sa "onim svetom". Posle doseljavanja Slovena na Balkanu ove kape su se i kod njih raširile usled simbioze sa starobalkanskim etničkim grupama. U starije vreme su ih i Srbi nosili, ali od danas su se one sačuvala samo u mediteransko-egejskom prostoru dok su odsutne u severoistočnom delu Balkana, u panonsko-karpatском području kao i u istočnoj Europi.

Predmet mog izlaganja na ovom skupu su tradicionalna mediteranska oglavlja koja su se sačuvala na jadransko-egejskoj obali u tri formalne varijante:

1. u kupastim, relativno niskim dalmatinskim crvenkapama,
2. u belim, kupastim ili poluloptastim kapama Albanaca i
3. u crvenim ili mrkim, kupastim kapama s kičankom ili bez kičanke, kod Makedonaca, Grka, Turaka i Muslimana u Bosni.

Sve ove kape od pusta su derivati arhaičnih oglavlja raznih etničkih grupa u preistorijskom, preslovenskom vremenu. Njihovo rasprostranjivanje u mediteransko-egejskom prostoru je posledica dugotrajnih interakcija raznih kultura u preistorijskom i istorijskom vremenu.

U svojim radovima arheolozi, istoričari, etnografi i etnolozi više puta su se bavili poreklom albanskih, dalmatinskih i crnogorskih kapa. Između ostalih, o tome su pisali Gavazzi (1928), Vlahović (1953), Drechsler-Bižić (1968) i Stipčević (1974). Međutim, u takvim radovima retko se spominje *fes*, jer se smatra da je to čisto istočnjačko oglavlje, dok se za kape Albanaca, Dalmatinaca i Crnogoraca konstatuje ilirsko poreklo.

Posmatrajući pobliže odevnu situaciju Ilira i upoređujući ilirska oglavlja s oglavljima drugih starobalkansko-mediteranskih etničkih grupa, došla sam do zaključka da oglavlja Ilira nisu izolovana od oglavlja drugih starosedeoce mediteransko-egejskog područja, pa čak i Istoka. Dakle, njih treba posmatrati u širem kontekstu, koji ne samo da uključuje mediteransko-egejsko područje, nego i Aziju i, delimično, čak i severnu Afriku. To je logično ako mislimo na tesnu vezanost između Južne Europe i Azije u staro vreme, još od bronzanog doba, u kulturnom, a kasnije i u političkom pogledu, u okviru grčke i rimske imperije.

Ilirska oglavlja su poznata od arheoloških iskopavanja. Tako su, na primer, nađena dva novčića u Selcu, u Klmeniju s glavom ilirskog kralja Gentiusa. Na jednom on nosi kupastu kapu, na drugom kapu, odnosno šešir s obodom (up. sliku 1; Nopcsa, 1925, 201).

Pored toga, imamo bogat arheološki materijal iz grobova preistorijskih Japoda u Kompolju, Vrepcu, Prozoru, Smiljanu, Krbavici i susednih mesta, među kojima ima veliki broj oglavlja. O tome opširno piše Ružica Drechsler-Bižić (1968). Tu autorica razlikuje pet osnovnih tipova oglavlja (slika 2), i to:

Tip 1: to je kalotasta kapa slična šlemu od kože ili tekstila, ukrašena sitnim dugmetima i torquesom ili nizom ispletanih lančića na donjoj ivici (up. sliku 2a).

Tip 2: je konično oglavlje od tankog bronzanog lima s redovito iskucanim geometrijskim ornamentima, a u nekim slučajevima s nizom bronzanih privezaka duž donje ivice ili na potiljku (up. sliku 2b). Za ovo oglavlje Stipčević (nav. mesto, 59) konstatuje srodstvo s kupastom šubarom, koja se nosi kod svih slovenskih i balkanskih naroda. Drechsler-Bižić (nav. rad, 39) prema tome smatra da je ova kapa izraziti japodski specifikum, koga nema kod drugih balkanskih Ilira i kao takav je ishodna forma današnje dalmatinske kape.

Tip 3: je dijadema od bronzanog lima, ukrašena iskucanim ornamentima (up. sliku 2c). Da li je to bio deo kape, nije jasno.

Tip 4: je oglavlje od bronzanih karičica (up. sliku 2d), sastavni deo kalotaste kape. Ovo oglavlje je po mišljenju Drechsler-Bižić najbliže današnjoj ličkoj kapi, koja se izrađuje od tekstila, ali oblik i dugačke rese neobično podsećaju na preistorijske uzore, iako danas takve kape nose samo muškarci, dok je to u staro vreme bilo sastavni deo ženske nošnje.

Tip 5: među iskopinama nalazila su se i plitka kalotasta oglavlja od debelog bronzanog lima (up. sliku 2e). Forma i rupe oko ruba pokazuju da je to bio deo kape od pusta ili kože, koja je verovatno još imala i širok valoviti obod. Sergejevski (1953) ističe da su takve kape pre svega nosili vojnici, a Stipčević (1974, 95) primećuje da su ih nosili ilirski zarobljenici na rimskim spomenicima (Gemma Augustea, reljef iz Garduna).

Drechsler-Bižić na kraju svog rada ističe da se većina iskopanih kapa i oglavlja i danas, u nešto izmenjenom obliku, javlja u narodnim nošnjama Like i Dalmatinske Zagore. Tu tezu brane i drugi autori, između ostalih Gavazzi (1928) i Vlahović (1953).

Povući direktnu liniju od kapa Ilira do kapa današnjih stanovnika jadranske obale, po mom mišljenju zadaje probleme.

Pre svega pada u oči da između iskopanih i današnjih tradicionalnih kapa postoji sličnost samo u **formalnom pogledu** dok se u pogledu **materijala i uobličavanja** znatno razlikuju. Pored toga, pridev *ilirski* je neodređen. Dobro znamo da je antički pojam *Iliri* kolektivna imenica, upotrebljena za razne etničke skupine. Dokle su se tačno širila ilirska sedišta, nije dokazano. Ali važnije od svega toga je da su **svi starosedeooci** na mediteransko-egejskom području - Etrurci, odnosno kasnije Rimljani, Grci, Dačani i Tračani - nosili vrlo slična oglavlja, a izvorišna tačka ovih oglavlja često puta bio je Istok.

Tako na primer, frigijska kapa, sa sprema nagnutim vrhom od kože ili pusta, potiče iz Male Azije ali nju su nosili ne samo Frižani, Lidani, Skićani, Parćani i Sarmati, nego i Tračani i Dačani. O kapama Tračana između ostalih informiše Ksenofon (up. u vezi s tim sliku 3; Kazarow, 1916; Fischer, 1908). Poznata je i skulptura trakijske boginje Bendis s frigijskom kapom, kao i slika na antičkoj vazi koja prikazuje Orfeja s Tračanima koji nose frigijsku kapu (up. sliku 4). Kapa Dačana ovog tipa je vidljiva na scenama Trajanovog stuba u Rimu, koje prikazuju borbe između Rimljana i Dačana (up. sliku 5; Dzur, 1941). Frigijsku kapu nosili su grčki robovi, odnosno niži sloj.

Međutim, i pomenute kupaste i kalotaste kape bile su u širokoj upotrebi kod naroda starog sveta, u Južnoj Europi kao i u Aziji. Pri tome izgleda da su se kupaste forme raširile u Južnoj Europi iz pravca Istoka, dok su se kalotaste odnosno poluloptaste forme verovatno proširile u obrnutom pravcu: od mediteransko-egejskog područja prema Istoku (u tom smislu i Nopcsa, 1925, 199ff.) U svakom slučaju kod svih starosedelaca mediteransko-egejskog područja nosi se kapa kupaste kao i kalotaste forme.

U grčkoj i rimskoj antici otmeni ljudi su obično išli gologlavi; simbol njihove otmenosti bila je lepa, umetnički napravljena frizura. Kapa kao simbol vodeće klase pojavljuje se tek u vizantijsko vreme. U antici se, međutim, oglavlje nosilo samo kao zaštita protiv sunca (*petasos*, up. sliku 6), u lovu, boju i na putu (*kausia*, up. sliku 7; Loschek, 1988). Sa stalno pokrivenom glavom javljaju se u Grčkoj, a isto tako i u rimskom svetu 1. bogovi i sveštenici, 2. radnici i obični ljudi. U upotrebi su okrugle kao i konične kape pod nazivom *kynae* (up. sliku 8a; Loschek, 1988) i *pilos* (up. sliku 8b i 8c; Loschek, 1988). *Pilos* je česti atribut Odiseja kao i Dajdalosa i Hefaistosa, isto tako Hermesa (up. sliku 9; Dictionnaire des antiquites...) i heroja (up. Pauly, 1950, 1330ff.). U ovom slučaju oglavlje simbolizuje uzvišeni položaj nosioca. Iz drugih, praktičnih razloga, kao zaštita za glavu, kapu je nosila niža radnička klasa u Grčkoj kao i u grčkom Egiptu: ribari (npr. prikaz ribara s *pilosom* iz helenističkog doba u Konzervatorskoj palači, Rim), pastiri, lovci, igrači i lakrdijaši.

Koničnu formu imao je *pilos* prostog naroda u maloazijskim kolonijama. Koničnu formu kasnijeg *fesa* imala je kapa oslobođenih robova. S takvom kapom pojavljuju se na Trajanovom stubu euroazijski konjanici u jednoj sceni, koja prika-

zuje prijem kod cara Trajana (up. sliku 10; Dzur, 1941). Sličnu formu ima i *tutulus* odnosno *pilleus* Etruraca, koji je, po mišljenju istraživača, azijskog porekla (up. sliku 11; Losche, 1988, 461). U Aziji se kupasta kapa u arhaično vreme nosila u Perziji pod imenom *tiara*. Vrlo rano ona je bila preuzeta i na mediteransko-egejskom području, gde se i do danas konzervirala pod imenom *Tiara* u oglavlju sveštenstva. Dakle, kupasta kapa tipa *fes* je tu već imala tradiciju kad su je drugi put Osmani popularizovali u Južnoj Europi posle 1453. godine (osvajanje Stambola). *Fes*, koji je dobio naziv po marokanskom gradu *Fes*, u Italiji, već u 15. veku, bio je modno oglavlje muškaraca a tek kasnije u upotrebi na Balkanu. U samoj Turskoj *fes* je tek 1832. godine postao obično oglavlje turskih činovnika i muškaraca do 1926. godine, kad je bio ponovo zabranjen od Ataturka.

Pilleus Rimljana, isto tako kao i *pilos* kod Grka, imao je poluloptastu i koničnu formu. Više okruglu formu nosili su rimski bogovi i boginje kao na primer Pallas (up. sliku 12; Dictionnaire des antiquites...) i sveštenice (veštalke i flaminke). Više kupastu formu Etruraca nosila je radnička klasa. U Rimu *pilleus* pod nazivom *pilleus libertatis* (up. sliku 13; Dictionnaire des antiquites...) postao je specijalan simbol slobodnog rimskog građanina, koji se predavao robovima prilikom oslobođenja. Isto tako, čitav plebs, posle smrti cara Nerona nosio je *pilleus* kao simbol dobijene slobode.

Kod Tračana, Dačana i Ilira, isto tako kao i kod Grka i Rimljana, oglavlje su nosili sveštenici i radnička klasa. Po Homerovom opisu sveštenici kod Tračana i Dačana su se zvali *tarabosti*. Reč *tara* je značila *šešir* i sveštenici su jedini imali pravo da nose šešir. Prosti ljudi su, prema tome, nosili kape opisanih formi a one su se razlikovale po zanimanju nosilaca. To se vrlo dobro vidi na situlama iz bronzanog doba, koje su bile nadene na teritoriji severne Italije i južnih Alpi. U nauci se pretpostavlja da su u to vreme i tu živeli Iliri. Nopcsa je u svom radu iz 1925. godine precrtao nošnje koje je našao na nekoliko ovih situla (up. sliku 14). Ovaj crtaž jasno pokazuje da svako zanimanje ima svoje specifično oglavlje: ljudi sa šlemom su vojnici, s visokim šeširima najverovatnije sveštenici, s plitkom kapom su lovci, s poluloptastom kapom zemljoradnici a s koničnim i frigijskim kapama radnici druge vrste.

Naravno, ove stare forme oglavlja su se sačuvale kod naroda mediteransko-egejskoga područja. Posle doseljavanja Slovena na Balkan one su se usled simbioze sa starobalkanskim etničkim grupama i kod njih raširile, a u toku vremena su se modifikovale i izmenile.

Crvenu kapu, pod nazivom *crvenkapa*, nosili su i ranije svuda Dalmatinci i Crnogorci. Veoma slične dinarskim, malim, niskim, crvenim kapama su ravne ili konusne kalotaste kape kod kontinentalnih narodnih nošnji u Grčkoj, u okolini Megare, zatim u Eubiji i Epiru, i dalje u Albaniji, u oblasti Mati kod Merdita i kod Dukadina severozapadne Albanije (s maramom preko kape).

Crvenkapa se ranije nosila i na ostrvima dubrovačkog primorja, tako na primer i na Mljetu. Putopisci kroz Dalmaciju uvek pominju crvenu kapu Dalmatina. Tako Buzbek 1553. godine, putujući u Carigrad, opisuje crvenu kapu (*pileolum purpureum*) koju su nosile srpske vlasteoske devojke. Kaže da je u Jagodini video

jednu devojku, koja je imala na glavi kapu, ukrašenu paunovim perjem. I dubrovačke vladike nosile su kapu od fine čohē, često postavljenu svilom. U arhivskim knjigama pominju se *cappa duplex coloris viridis, gialli et rubei* (1329) i *capa muliebris sclavina panni viridis* (1372). Za Morlake i severnu Dalmaciju Fortis je saopštio još u 18. veku "da devojke nose crvenu kapu sa koje obično niz leda pada veo kao znak nevinosti i da kape ukrašavaju nizovi srebrnog novca ili staklenih zrnaca ili perjanica".

Putopisac Evlija Čelebija zapisao je sredinom 17. veka, prolazeći kroz Podgoricu, kako ljudi nose male *kapice*. On primećuje: "Čudno je kako oni, čije glave su velike kao kazan nose nasuprot tome vrlo malene kapice na glavi. Te kapice su malene kao fildžan. One su konopcem privezane sa dvije strane, tako da taj konopac ide ispod vrata i on im drži kapice na glavi" (Čelebija, 1967, 335).

Crvenkapu su nosili i Srbi u srednjem veku (Jireček, 1952, 245). Po vizantiskim izvorima takvu kapu *po srpskom načinu* nosio je poslanik kralja Uroša II s kojim je Metohit putovao (1299. godine) iz Carigrada u Srbiju. Ona nije ni malo pokrivala stražnji deo glave. Takvu kapu u svom članku o najstarijoj kapi kod Jugoslovena pominje i Vlahović (1953, 524) pod imenom *šišak*, koja se drugačije zvala i *kariklija*. Takva kapa pored ostalih može se i videti u manastiru Lesново, na fresci Olivera, vojvode cara Dušana.

Na taj način kupaste i kalotaste forme starih kapa pojavljuju se i danas u tradicionalnim nošnjama stanovnika jadranske obale, ali ne samo tu nego i u egejskom prostoru, u Grčkoj i u Turskoj (od prilike do Ankare). Kad posmatramo kape tradicionalne ženske nošnje iz Ankare pada u oči njihova sličnost s iskopanim japodskim oglavljima (up. u: *Historical costumes*, 1986). Prema tome, pomenute kape su danas odsutne u severoistočnom delu Balkana, u panonsko-karpatskom području kao i u istočnoj Europi.

Iz opisanih odnosa, po mom mišljenju, kad se govori o dalmatinskim ili albanskim kapama, njihovo ilirsko poreklo je dosta nejasno. Istina je da su takve forme verovatno nosili Iliri, ali **ne samo** Iliri, nego i druge etničke grupe. Iz tog razloga, u tom slučaju, možda bi bilo korektnije ukazati na staromediteransko-egejska, a ponekad i staro-maloazijska oglavlja, kao ishodne forme današnjih kapa Dalmatinaca, Albanaca, Crnogoraca, Grka i Turaka.

LITERATURA

B'usbequius, Augerius G., Augerii Gisenii Busbequii legationis Turcicae epistolae IV, Hannoveriae, 1555

Čelebija, Evlija, Putopis, Sarajevo, 1967

Dictionnaire des antiquites grecques et romaines d'apres les textes et les monuments, Contenant l'explication des termes... Ouvrage fonde par Ch. Daremberg et redige par une societe d'ecrivains speciaux, d'archeologues et de professeurs sous la direction de M. Edmond Saglio, avec le concours de M.

- E. Pottier, T. quatrieme, premiere partie (N - Q), Paris
- Draškić, Miroslav, Narodne nošnje severozapadne Bosne, II. izdanje Muzeja grada Zenice, Radovi IV, Zenica, 1972
- Drechsler-Bižić, Ružica, Japodske kape i oglavlja, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 2. serija, sv. III, Zagreb, 1968, str. 29-51
- Dzur, E.A.P., Die Traianssaule, Die Geschichte des ersten und zweiten dakischen Feldzuges, Kupferstiche aus dem Jahre 1667 von Petro Santi Bartoli, Voorburg bei Den Haag, 1941
- Fischer, Dr Emil, Die Haar - und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen - und Balkanvolkschaften, Archiv fur Anthropologie, NF VII. Band, 1908, str. 1-15
- Fortis, Alberto, Travels into Dalmatia; containing general observations on the natural history of that country... In a series of letters from Abbe Alberto Fortis, to the Earl of Bute, the bishop of Londonderry, John Strange, Esq. & C. & C., London, 1778, Reprint 1971
- Gavazzi, Milovan, Kulturna analiza etnografije Hrvata, Narodna starina VII, sv. 17, Zagreb, 1928, str. 115-144
- Hatzimichali, A., The Greek Folk Costume, 2 toma. Athen, I 1979, II 1984
- Historical costumes of Turkish women, Istanbul, 1986
- Jireček, Konstantin, Istorija Srba, preveo i dopunio Jovan Radonić, 2 toma, Beograd, 1952
- Kazarow, G., Beitrage zur Kulturgeschichte der Thraker, Sarajevo, 1916 (Zur Kunde der Balkanhalbinsel, II, Quellen und Forschungen, Hg. v. C. Patsch, H. 5)
- Kohler, C., A history of costume, New York, 1963
- Loschek, Ingrid, Reclams Mode - und Kostumlexikon, Stuttgart, 1988
- Nopcsa, Dr. Franz Baron von, Albanien, Bauten, Trachten und Gerate Nordalbanians, Berlin und Leipzig, 1925
- Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung von Georg Wissowa, Fortgeführt von Wilhelm Kroll und Karl Mittelhaus, Vierzigster Halbband, Stuttgart, 1950
- Quincke, Wolfgang, Handbuch der Kostumkunde, 3. Aufl., Leipzig, 1908
- Radulović, Zorica, Crnogorska muška kapa, Glasnik Cetinjskih muzeja IX, Cetinje, 1976, str. 103-118
- Schubert, Gabriella, Kleidung als Zeichen, Kopfbedeckung bei den Donau-Balkan-Volkern (u štampi)
- Sergejevski, Dimitrije, Einiges über illyrische Kopfbedeckung, Beitrage zur alteren europaischen Kulturgeschichte, Bd. II, Klagenfurt, 1953, str. 36-42
- Stipčević, Aleksandar, Iliri, Povijest, život, kultura, Zagreb, 1974
- Thiel, Erika, Geschichte des Kostums, Die europaische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart, Berlin, 1973
- Vlahović, Mitar, O najstarijoj kapi kod Jugoslovena s obzirom na zbirku kapa Etnografskog muzeja u Beogradu, Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901-1951, Beograd, 1953, str. 144-163
- Weiss, H., Kostumkunde, Handbuch der Tracht, des Baues und des Gerathes der Volker des Alterthums, Abth. I. Die Völker des Ostens, Stuttgart, 1960
- Weiss, H., Kostumkunde, 2 toma, Stuttgart, 1881-83

ZU ARCHAISCHEN KOPFBEBECKUNGEN DES MITTELMEERRAUMES

Zusammenfassung

Mein Beitrag beschäftigt sich mit den archaischen Kopfbedeckungen des Mittelmeerraumes, die im dalmatinisch-ägaischen Raum in drei Formvarianten von Filzkappen bewahrt geblieben sind:

1. in den roten konischen, relativ niedrigen Dalmatinerkappen.
2. in den weissen konischen oder halbkugelförmigen Albanerkappen und
3. in den roten oder braunen konischen Kappen (mit oder ohne Quaste) der Makedonen, Griechen, Turken und muslimischen Bosnier. Alle diese Filzkappen sind Derivate aus Kopfbedeckungen, die im mittelmeerischen Raum in vor-slavischer, vorgeschichtlicher Zeit üblich waren. Die von Istrien über ganz Dalmatien, über die Herzegowina bis nach Montenegro traditionell getragene flache rote Dalmatinerkappe war bereits mehrfach Gegenstand von Untersuchungen, so von Gavazzi (1928), Vlahović (1953), Drechsler-Bižić (1968), Stipčević (1974). In allen diesen Untersuchungen wurde auf die Verwandtschaft zwischen den Kappen der Illyrer und jener der heutigen Dalmatiner und Albaner hingewiesen.

Eine erneute Beschäftigung mit dieser Frage veranlasst die Autorin zu der Ansicht, dass eine solche Zuordnung nicht ganz unproblematisch ist. Was in bisherigen Untersuchungen an Übereinstimmung gefunden wurde, bezieht sich nur auf die Kapfenformen, während Material und Gestaltung der aus Grabfunden bekannten Kappen häufig wesentlich anders sind. Ferner müssen die erwähnten Kappen in einem grosseren altbalkanisch-mittelmeerischen Zusammenhang gesehen werden (in diese Richtung weist auch schon Nopcsa, 1925), denn ähnliche Kapfenformen sind auch bei Griechen, Dakern, Thrakern, insbesondere als Schutz bei bestimmten physischen Tätigkeiten oder als apotropaisches Mittel im Kontakt mit dem Jenseits feststellbar. Nach der Einwanderung der Slaven auf den Balkan verbreiteten sie sich infolge der Symbiose zwischen Slaven und vor-slavischer-balkanischen Ethnien auch bei den Südslaven. In alterer Zeit waren solche auch bei den Serben verbreitet, doch erhielten sie sich bis in die Neuzeit lediglich im mittelmeerisch-ägaischen Raum, während sie im nordöstlichen Teil des Balkans, im pannonisch-karpatischen Gebiet sowie im östlichen Europa fehlen.

Slika 1.

